

پژوهشی در ادبیات تاریخی ایران

(۱۹۵۰ - ۱۹۰۰ م)

در تحقیقات تاریخی، مفهوم ادبیات تاریخی شامل کتابهای تاریخی، خاطرات سیاسی و سفرنامه‌ها به عنوان متون اصلی است. فرمانها، اسناد و مدارک مکتوب و غیر مکتوب در دوره‌های مختلف باستانی و اسلامی نیز دارای اهمیت ویژه‌ای‌اند. اما نسبت به منابع نامبرده فوق، «داستانهای تاریخی» - که نویسندگان به دلایل اجتماعی و شرایط زمانی بدان می‌پردازند - جنبه‌ای فرعی دارد، ولی از نظر تبعات تاریخی، فرعی بودن آن از اهمیت اجتماعی آن نمی‌کاهد و اصولاً هدف از پژوهش حاضر، شناساندن ارزش این گونه منابع است.

از میان رویدادهای تاریخی ایران، به ویژه در قرون متأخر، حرکت سیاسی - اجتماعی مشروطه خواهی، بیش از هر واقعه تاریخی دیگر، متون ادبی ایران را دگرگون کرده است. این تحول حتی در سده پیش از آن، زمانی که حرکت «بازگشت ادبی»، تغییری در شعر ایران به وجود آورد، دیده نمی‌شود و به طور کلی نثر ایران در طول تاریخ و در مقام مقایسه با شعر، در اسلوب نگارشی خود کمتر تغییری داشته است. نویسندگان و مورخان اوایل عصر قاجار مانند فاضل خان گروسی، عبدالرزاق بیگ دنبلی، میرزا صادق همای مروزی (وقایع نگار)، میرزا طاهر شعری (دیبچه نگار)، میرزا عیسی قائم مقام فراهانی و تنی چند، اگرچه در نوشته‌های خود کوشش در ساده نویسی داشتند، اما شیوه کهن نگارشی را رها نکرده بودند و کماکان به نحوی بدان پایبند ماندند. با وجود این نمی‌توان گفت که از اواخر زندیه و اوایل قاجاریه، اصلاحاتی ولو جزئی در شیوه نگارشی نثر به وجود نیامده است، اگرچه این تغییر بسیار تدریجی و با تأنی بوده است. شاید وظیفه اصلی نثرنویسی، به ویژه در نامه‌نویسی، آن هم در چهارچوب وظایف سیاسی و مکاتبات رسمی، تاریخنویسی و شرح حال‌نویسی این امکان را به نثر نمی‌داده است تا

افکار و اندیشه‌های جدید را مانند شعر به صورت کلماتی موزون بیان کند و نمایانگر عواطف درونی و حالات دریافتی نویسنده از زندگانی و محیط خود باشد.

عبدالرزاق بیگ فرزند نجف قلی^۱ از اکراد دنبلی متخلص به مفتون است. وی از جمله مورخان است که هر دو دربار زند و قاجار را تجربه کرده و دارای سمتهایی بوده است. در دربار زندیه، عبدالرزاق در واقع به عنوان گروگان مدتی را به سر برد. بعدها به اصفهان و سرانجام پس از فتح آغامحمدخان به آذربایجان فرستاده شد. وی در زمان نایب السلطنگی عباس میرزا در تبریز به شغل نویسندگی دربار انتخاب شد و در کنار این وظیفه و مقام استیفایی، به نوشتن کتابهای تاریخی و ادبی پرداخت. تسلط عبدالرزاق به زبانهای عربی و ترکی علاوه بر فارسی، این امکان را به وی می‌داد که نوشته‌هایش از تسلط کامل نویسنده آن خبر دهد و بسیار روان و سلیس باشد. از آثار تاریخی وی یکی مآثرالسلطانیه است که وقایع سلطنت فتحعلی شاه تا سال ۱۲۴۱ ق. را شرح می‌دهد. اگرچه عبارات این اثر پیچیده نوشته شده، اما به علت آگاهیهای تاریخی دوران آغازین قاجار، حایز اهمیت است.^۲ اثر دیگر عبدالرزاق که در ایام اقامت شیراز نوشته شد، کتاب حدائق الجنان است که بعدها خود نویسنده تغییراتی در آن داد و در عصر قاجار به نام تجربه الاحرار و تسلیة الابوار خواند.^۳ این اثر از نظر ادبی، یکی از شاهکارهای قرن دوازدهم هجری است که شیوه‌های نگارشی قدیم و عصر بازگشت را به خوبی داراست. آثار دیگر عبدالرزاق حقایق الانوار، حقایق الادبا، نگارستان دارا، جامع خاقانی، روضة الآداب و جنة الالباب (به عربی)، منظومه تاریخی مختارنامه در باره غزوات مختار بن ابوعبیده ثقفی و ترجمه سفرنامه کروسینسکی^۴ با نام عبرت نامه و بصیرت نامه است که اغلب آنها از لحاظ تاریخ سیاسی، تاریخ اجتماعی و تاریخ رجال و مشاهیر ایران اهمیت ویژه‌ای برای محققان دارد.

میرزا محمد صادق مروزی که لقب «وقایع نگار» داشت، اصلاً از شاه جهان مرو بود. وی با سمت منشیگری به دربار فتحعلی شاه راه یافت و به زودی به منصب وقایع نگاری برگزیده و وظیفه نوشتن تاریخ قاجاریه برعهده او گذاشته شد. جلد اول کتاب تاریخ جهان‌آرا را وی در سال ۱۲۲۵ ق. به پایان رساند که حاوی وقایع صدر قاجار تا عصر اوست و جلد دوم آن، حوادث سالهای ۱۲۲۱ تا ۱۲۳۳ ق. را در بر دارد. علاوه بر آن کتابهای قواعد الملوک، شمیم عباسی و زینة المدایح را نوشته است که کتاب اخیرالذکر دیوان اشعار و قصاید وقایع نگار است. تخلص او در شعر «هما» بود و قصاید خود را اغلب به فتحعلی شاه و عباس میرزا تقدیم کرده است.^۵

شیوه نگارشی تاریخ ایران در نیمه اول قرن سیزدهم هجری قمری و دهه اولیه حکومت قاجار کماکان به طریق سنتی تداوم می‌یافت. در دهه‌های میانی این قرن، کوششهایی نیز انجام

گرفت تا شیوه‌ها و دیدگاه‌های جدیدی در تحریر متون منشور و کتابهای تاریخی به وجود آید. شاید بتوان تنی چند از میان آنان را نام برد مثلاً میرزا محمد ابراهیم نواب تهرانی که به «بدایع‌نگار» شهرت دارد. بدایع‌نگار کتاب تاریخی عبداللّٰه‌آبی و مقتل معروف خود فیض‌الدموع را به شیوه‌ای موزون به نگارش درآورد. تبحر وی در نوشتن و سبک، در اثر دیگر او به نام عبیره‌للناظرین و عبیره‌للحاضرین بیشتر روشن می‌شود. این اثر اگر چه متنی ادبی است اما وقایع تاریخی مانند قحطی معروف سال ۱۲۸۸ ق. که سبب تغییرات سیاسی کشور شد، به خوبی در آن شرح داده شده است.

اندیشه‌های جدید دیگر را می‌توان در کتاب کشف‌الغرایب معروف به رساله مجدیه تألیف حاج میرزا محمدخان سینکی ملقب به «مجدالملک» یافت. این اثر مشهور که با نثری روان و سلیس در سال ۱۲۸۷ ق. نوشته شده است، حاوی افکار جدید و نوعی روشنگری برای جامعه است. شاید بتوان حاجی فرهاد میرزا معتمدالدوله (پسر عباس میرزا) را در زمره نویسندگانی دانست که به کارهای علمی تاریخی و جغرافیایی روی آورد و کوشش کرد که آگاهی‌های مناصب و مشاغل اداری و درباری را در خدمت علوم به کار گیرد.^۱

از اواسط قرن سیزدهم هجری قمری به بعد متون تاریخی دیگری نوشته شدند که گاه حاوی مطالبی نظیر تاریخ سیاسی بودند و گاه نیز در زمره تاریخهای محلی به شمار می‌روند. از میان آنان ناسخ‌التواریخ، میرزا تقی سپهر، روضة‌الصفای ناصری تألیف رضاقلی هدایت، تاریخ تبریز تألیف ابومحمد نادر میرزا (که بعدها به نامهای تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز و یا جغرافیای مظفری شهرت یافت) و برخی کتب تاریخ رجال و تذکره‌نامه‌ها را می‌توان نام برد.

در کنار همه کتب تاریخی نیمه اول و اواسط قرن سیزدهم هجری قمری، متون دیگری از کتابهای تاریخی در میان علاقه‌مندان جای خود را باز می‌کرد. این متون ادبیات و رمانهای تاریخی اروپا بود که با حرکت ترجمه و تأسیس دارالفنون (۱۲۶۸ ق) و آشنایی بیشتر مردم ایران با کتاب صورت گرفت. از جمله کتابهایی که از متون اروپایی به فارسی ترجمه شد، تألیفات تاریخی مانند تاریخ ایران تألیف جان ملکم (مالکوم) و آثار ولتر، تاریخ پطر کبیر، شارل دوازدهم و اسکندر مقدونی بود. در کنار این آثار، رمانهای تاریخی مانند زندگینامه لونی چهاردهم و پانزدهم، سه تفنگدار، کنت دومونت کریستو و ملکه مارگو از الکساندر دومای پدر و مسافرنهای گالیور اثر سوئیفت و یا ترجمه نمایشنامه‌های مولیر مانند طیب اجباری بود. ترجمه این آثار دو تأثیر برجسته بر ادبیات و متون فارسی وقت گذاشت. یکی ساده نویسی و بیان مطالب به زبانی درخور درک و اندیشه مردم عادی و دیگری بازگویی برخی از رویدادهای تاریخی به صورت داستان و قصه و بیان حوادث سیاسی به شیوه‌ای ساده و نه با کلمات و عبارات رسمی و تاریخ‌نویسی که متداول بود و نتیجه هر دوی این امر، کشش بیشتر مردم به خواندن و

آگاهی بود. اکنون نثر فارسی می‌توانست به دنبال آثاری مانند اسکندرنامه، بختیار نامه، ابومسلم‌نامه، دارابنامه، سمک عیار، طوطی‌نامه، رزمنامه و غیره از مفاهیم و معانی دیگری استفاده کند و آن را نیز با اهداف اجتماعی و حوادث تاریخی دنبال نماید. نویسندگان ایرانی به تدریج به هر دو جنبه این موارد توجه کردند و نوشتن داستانهای تاریخی با مقاصد آموزشی آن دنبال شد، اگر چه در گذشته ادبیات ایران نیز چنین شیوه‌ای با مقاصد اخلاقی و عرفانی وجود داشت.

اولین مضامینی که نویسندگان رمانهای تاریخی برگزیدند، داستانهای مبتنی بر حوادث تاریخی از زندگانی شاهان و بزرگان حکومتها بود، زیرا توجه به نکات دیگر اجتماعی که در برگیرنده زندگانی مردم عادی در طی قرون مختلف باشد، کمتر وجود داشت. به جرأت می‌توان گفت که حرکت ادبی و ساده‌نویسی دهخدا به عنوان پیشگام ساده‌نویسان ادبیات منثور در قرن بیستم میلادی، راه جدیدی بر روی نثر گشود و مضامین مردمی را در دسترس تعداد کثیری قرار داد.

در آغاز این شیوه نگارشی، نثرنویسان به حالات و اوضاع ایران باستان پرداختند. این گرایش از علاقه مفرط به افتخارات و سنن گذشته و ایرانی یکپارچه و بدون دخالت بیگانگان ناشی می‌شد، اما با زندگانی مردم عادی و تحولات فکری بعد از مشروطه کمتر هماهنگی داشت. نسل جوان قرن بیستم علاقه‌مند به آگاهیهای دیگری بود شاید به همین سبب بود که به زودی نویسندگان به مضامین دیگری پرداختند تا بتوانند صحنه‌های حقیقی روزگاران را بهتر مجسم و مسائل جدیدی را برای توده بیشتر مردم روشن کنند. هدف دیگر نویسندگان جنبه‌های آموزشی این گونه تألیفات بود زیرا در غالب داستانها طرح مسائل اجتماعی و وقایع تاریخی، به راحتی امکان داشت. وقایع بین‌المللی مانند جنگ جهانی اول نیز معیارهای دیگری را در روند تاریخی ممالک و یا تحولات اجتماعی به وجود آورده بود و همه این موارد به رشد ذهنی و برداشتهای مردم از جامعه کمک می‌کرد.

حوادث جنگ بین‌الملل اول، تغییرات متعددی بر تاریخ اجتماعی بخشهای مختلف سرزمین ایران گذاشت. از جمله غرب ایران دستخوش دگرگونیهای مختلفی شد و شاید نیز تأثیر مستقیم بر نویسندگان این منطقه گذاشت.

محمدباقر میرزا خسروی یکی از پیشگامان ادبیات منثور و بدعت‌گذاران داستانهای تاریخی ایران در قرن بیستم میلادی است. مضامین داستانهای تاریخی وی، ناشی از حوادث تاریخی ایران در جنگ جهانی اول است. خسروی خود در سال ۱۲۶۶ ق. در کرمانشاه به دنیا آمد.^۷ دوران کودکی و نوجوانی وی در محیطی فرهنگی سپری شد و گرایش به شعر یافت و با تخلص «خسروی» به سرودن اشعار پرداخت. آگاهیهای او باعث شد که حکمران کرمانشاهان علاءالدوله، ریاست «دارالنشاء» را به وی بسپارد. همچنین اقامت خسروی در فارس و توجه و

گرایش او به تفحص در آثار تاریخی ایران و آشنایی با فرقه‌های مذهبی مانند پیروان شاه نعمت‌اللهی، فرصت خوبی برای خسروی به وجود آورد که به عمق مسائل اجتماعی و زندگانی مردم بپردازد. در ایام جنگ جهانی اول، خسروی به دلیل فعالیت‌های سیاسی و تأسیس «انجمن ولایتی کرمانشاهان» متواری بود. اما چندی بعد دستگیر و زندانی شد. قرار بود که وی به سیستان تبعید شود ولی پس از چند ماه آزاد شد و در تهران اقامت گزید. حاصل تجارب و تعمق و زندگانی سیاسی وی تألیف آثاری متعدد از جمله داستان تاریخی شمس و طغرا و زندگینامه سیاسی حسین قلی جهانسوز است.^۸ داستان تاریخی شمس و طغرا که در سه جلد تألیف شده است^۹، وقایع تاریخ ایران در عصر مغول را شرح می‌دهد. با توجه به سالهای تألیف این سه جلد (به ترتیب ۱۳۲۷، ۱۳۲۸ و آخر ۱۳۲۸ ق.)، می‌توان به راحتی تشخیص داد که بحران و جریان مشروطه‌خواهی و ناآرامی‌های آن ایام، تأثیر شدیدی در روحیه وی به جای گذاشته است. پی رنگ داستان، زندگانی آخرین اتابک سلفری در فارس است. برخوردهای سیاسی وی با نمایندگان خان مغول در فارس و نحوه برخورد مردم از فرستادگان مغول، نقش آفرین مسائل و مباحث متعددی از این کتاب است. نویسنده در سیری داستانی، برخی حوادث تاریخی و یا آگاهی‌های خود از جغرافیای تاریخی اماکن را بازگو می‌کند. به طور مثال به شهر استخر، نواحی قلعه دختر و یا مکانهای تاریخی خارج از ایران مانند دمشق توجه کافی شده است. اگر چه می‌توان ادعا داشت که کلیه رویدادها یا تاریخ این نواحی بر اسناد مبتنی نبوده است اما هر سه کتاب خسروی حاوی حقایق تاریخ اجتماعی ایران، اخلاق و عادات، سنن و رسوم ایرانیان است. ترکیب اجتماعی داستان، تجسم جامعه‌ای مستبد در عصر مغول، دور بودن اشراف و بزرگان از وضع زندگانی مردم عادی، ظلم و نارسایی در دستگاه حکومت، جور فرمانروایان، همه و همه حاکی از اوضاع ایران نه تنها در عصر مغول بلکه بسیاری از ادوار دیگر است. کتاب شمس و طغرا اگر چه یک داستان تاریخی است اما قهرمانان آن افسانه‌وار تجسم نشده و محیطی واقعی از جامعه ایران بازگو شده است. داستان تاریخی شمس و طغرا به عنوان اولین قدم در پیشبرد مضامین جدید نثر با همه تنوعش در حوادث، کوششی موفق است چنانچه در برخی مباحث، شوخ‌طبعی نویسنده و افراط در صحنه‌های رنگین داستان را بتوان به دیده اغماض نگریست.^{۱۰}

 کوشش دیگر در آفرینش داستان تاریخی از شیخ موسی نثری همدانی (کبودر آهنگی) است. تألیف وی فتوحات کورش کبیر یا عشق و سلطنت نام دارد.^{۱۱} شیخ موسی شالوده داستان خود را بر اساس نوشته هردوت گذاشته است. کوشش نویسنده در طول داستان همواره بر آن بوده تا سندهای تاریخی و تسلسل حوادث را حفظ کند. شاید همین امر بر شیوه داستان‌نویسی او تأثیر گذاشته و مسأله عشق و جنگ بیش از حقایق تاریخی در آن جلوه گر شده است، اما در عوض نویسنده بسیار کوشیده تا آنچه می‌نویسد مبتنی بر رویدادهای تاریخی زندگی کورش،

پایان جنگ جهانی اول با دوران اضمحلال حکومت قاجار همراه بود. از جانبی قرارداد ۱۹۱۹ م. ایران و انگلیس روند دیگری می‌پیمود و ایران دستخوش تلاطمهای سیاسی بود. در زمستان ۱۹۲۱ م. قرارداد جدید ایران و شوروی، دو همسایه را در وضع جدیدی قرار داد. اوضاع داخلی ایران نیز همزمان با تحولات بین‌المللی دستخوش حوادث متعددی بود. با سردار سپه شدن رضاخان و تغییرات اداری و کشوری ایران، و عدم اقتدار دولت مرکزی قاجار، مسائل اجتماعی نیز در دگرگونی و تغییر بود. ادبیات تاریخی و متون تاریخی مباحث حساس دیگری را برای آفرینش آثار برگزیدند و کتابهای تاریخی متعددی به وجود آمد. موضوعات جدید مانند حکومت استبدادی، مسأله نفت و ورود کشورهای جدید دیگر به ایران مثل امریکا و یا حضور انگلیس در جنوب ایران در متون مورد توجه قرار گرفت. شاید متون تاریخی از جمله کتاب شرح زندگی من (یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران، ۱۳۲۵) تألیف عبدالله مستوفی و یا کتاب مهدی‌قلی‌خان هدایت به نام خاطرات و خطرات به خوبی بتواند که بخشهایی از حوادث سهمگین ایران در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی را بازگو کند، اما با وجود این و با محدودیتهای ایجاد شده در حکومت پهلوی اول، داستانهای تاریخی بیش از دیگر رشته‌های ادبی می‌توانست به بالا بردن آگاهیهای اجتماعی و تاریخی کمک کند، ولی حکومت جدید تحمل بسیاری از موضوعات ادبی را نداشت. شعرای وقت مانند عارف، عشقی و فرخی با مشکل مواجه بودند. مضامین به کار گرفته شده در شعر و نثر می‌بایست در چهارچوب سیاست دستگاه حاکمه باشد به طوری که حتی استعمال برخی لغات مانند «کارگر» و «جنگل» مجاز نبود، زیرا هر دو لغت می‌توانست اشاره‌ای مستقیم به حرکت‌های اجتماعی ایران باشد. شاید همین سختگیریهای دولتی بود که به تدریج گرایش به نثر را بیش از شعر تشویق کرد. در واقع اگر نویسندگان به عنوان موضوع داستان یا شعر، گذشته‌ای تاریخی را انتخاب می‌کردند، می‌توانست بدان سبب نیز باشد که چهارچوب کار آنان محدود شده بود. آنچه که می‌توانست نثرنویسان را تا حدی از محدودیتهای رهایی بخشد، پناه بردن به مضامینی بود که مسائل جامعه را نه به صورتی مستقیم، بلکه به اشکال دیگر مطرح می‌کرد. شاید افزایش استعاره و تشبیهات زیاد در شعر این عصر نیز به دلیل همین رهایی و به مثابه نوعی چاره بوده باشد. راه‌حل دیگری که برای نویسندگان و نیز شاعران وجود داشت، توجه به علوم دیگر مانند تحقیقات زیان‌شناسی و فرهنگ‌نویسی بود تا بدین طریق دوران پرآشوب و ناآرام محدودیتهای برای آنان، آرامتر سپری شود. اما با همه این مشکلات شاهکارهایی نیز از همین دوران دشوار، در ادبیات ایران به جای مانده است. با توجه به رویدادهای تاریخی ایران در دو دهه اول قرن بیستم میلادی، مانند برآورده نشدن آرزوهای مردم در حرکت مشروطیت و به ثمر نرسیدن آن به طور واقعی، تعطیل

مجلس شورا، تعطیل و گاه انحلال روزنامه‌های موجود و تحت فشار بودن مطبوعات، کم شدن آزادی‌های اجتماعی، و به دنبال جنگ جهانی، گرسنگی، قحطی و شیوع بیماری‌های واگیر جای تعجبی نیست که نویسندگان ایرانی در نتیجه سرخوردگی به گذشته ایران باز گردند و موجودیت خود را در گذشته تاریخی ببینند. نویسندگان کوشش کردند که نیروی جدیدی در تداوم حیات اجتماعی ایجاد کنند و آن را با داستانهای خود بسط دهند، اگر چه این امر نمی‌توانست به طور کامل بازتاب روحیه همه مردم باشد. از نظر جامعه‌شناسی هنر و ادبیات باید یاد آور شد که عمر چنین گرایشهایی که به طور مقطعی در جامعه‌ای رشد می‌کند، چندان نمی‌پاید و در نسل بعدی دیگر بازتابی نخواهد یافت. اما همین آثار از نظر مفاهیم تاریخی - ادبی آن برای محققان و مورخان حایز اهمیت است.

در این دوره نویسنده دیگری به نام بدیع (حسن بن محمدرضا بدیع بهبهانی مشهور به نصرت‌الوزراء)^{۱۲} در چهارچوب داستانی تاریخی، زندگی کورش را به تحریر درآورد. کتاب وی داستان باستان که در سال ۱۲۹۹ ش / ۱۹۲۰ م. انتشار یافت - برخلاف کار شیخ موسی - نه تنها بر منبع هرودت متکی نبود، بلکه برای تکمیل اثر، مؤلف از شاهنامه فردوسی به ویژه داستان «بیزن و منیژه» استفاده فراوان برده بود.^{۱۳} در مقام مقایسه بدیع در اثر خود بسیار موفقتر از شیخ موسی در کتاب عشق و سلطنت در باره سرنوشت کورش است. بدیع سبک و نگارش ویژه‌ای در باره قهرمانان داستان خود به کار برده و واژه‌های شخصیت‌های داستان بر اساس آگاهی‌های قهرمانان متفاوت و منطقی به نظر می‌رسد. چنانچه بدیع نیز هدف برانگیختن روحیه ملی در خوانندگان خود را داشته است. باید اذعان داشت که موفقیت وی در این امر بسیار چشمگیر است. احتمالاً تعلیمات ایام جوانی بدیع و آگاهیها و فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی او کمک مؤثری به بارور شدن نوشته‌هایش کرده است. بدیع تعلیمات خود را در بصره گذرانید و در همانجا با زبان فرانسه آشنا شد. در اوایل مشروطیت «جمعیت ایرانیان بصره» را تشکیل داد و در جراید علیه حکومت محمدعلی شاه مقالاتی منتشر کرد. بعدها که وارد کارهای اجتماعی و خدمات دولتی شد، به کنسولی ایران در بصره برگزیده شد و سالهایی متمادی را در بصره، بغداد و بیروت گذرانید. در همین رابطه نیز کتابی به نام تاریخ بصره (۱۳۱۶ ش) منتشر کرد. دیوان اشعار وی حاکی از تسلط او بر زبان فارسی و ادبیات عرب است. دیگر داستان تاریخی وی شمس‌الدین و قمر^{۱۴} نام دارد که دوبار به چاپ رسیده است.

همچنین باید از عبدالحسین صنعتی‌زاده کرمانی به عنوان نویسنده رمانهای تاریخی و داستانهای اجتماعی یاد کرد. صنعتی‌زاده نیز از جمله نویسندگانی بود که مضامین ایران باستان و اوضاع اجتماعی ایران پیش از اسلام را در داستانهایش مورد توجه خود قرار داد. معروفترین داستان تاریخی وی انتقام‌خواهان مزدک یا دام‌گستران است.^{۱۵}

وی در اثر خود به ایران عصر انوشیروان و وقایع دردناک حرکت مزدک می‌پردازد و به تدریج نحوهٔ حملهٔ اعراب، تصرف ایران، سقوط دولت ساسانی و سرانجام دهه‌های اولیه حکومت خلفا را شرح می‌دهد. با وجود کوشش بسیار نویسنده در آفریدن و انطباق وقایع تاریخی با صحنه‌های داستانی وی، باید یادآور شد که وی از عهدهٔ این امر بر نیامده است، اگر چه جنبه‌های داستانی تألیف او بسیار قوی و جذاب است.^{۱۶}

اثر دیگر صنعتی‌زاده کتاب مانی نقاش است. نویسنده کوشیده است تا مظالم زمان خود را در چهارچوب شرح زندگانی مانی توضیح دهد و به نوعی روحیهٔ وطن‌پرستی را در خواننده زنده کند و زمینه‌ای نیز برای توصیه‌های اخلاقی و اندرزه‌های تربیتی به وجود آورد.

از جملهٔ دیگر نویسندگان داستانهای تاریخی، علی‌اصغر شریف است. وی کوشش کرد تا در کتاب خود ناآرامیهای جنگ جهانی اول را منعکس کند. خوبیهای ایران یا عشق و شکیانی^{۱۷} از آثار اولیه شریف است که به نحوی - اگر چه نه چندان موفق - میهن‌پرستی و دفاع از آرمان را مطرح می‌کند. شریف تقریباً با هدف مشابهی کتاب دیگر خود به نام مکتب عشق را منتشر و مسائل مذهبی و مملکتی را بیان می‌کند. در این اثر، اعتقادات مذهبی نویسنده و دوری گرفتن از اروپایی شدن مملکت به خوبی به چشم می‌خورد.^{۱۸}

آثار حسین رکن‌زاده آدمیت اغلب در رابطه با وقایع جنگ جهانی اول و نفوذ انگلیسیها در مناطق جنوبی ایران است. کتاب وی دلیران تنگستان^{۱۹} به خوبی و با موفقیت توانسته است هجوم سربازان انگلیسی، ناآرامیهای خلیج فارس و بندر بوشهر و خرمشهر (محمره) و تنگدستی نواحی دشتستان و تنگستان و دلاوریهای مردم تنگستان و چاکوتاهی را بازگو کند. همچنین در این اثر اقدامات قوای آلمانیها که در رأس آن واسموس آلمانی قرار داشت، و گاه اتریشها در منطقه علیه نفوذ انگلیس شرح داده می‌شود. شاید رکن‌زاده از نظر آفرینش یک اثر عمیق ادبی موفق نبوده است، اما اطلاعات زیاد وی از منطقهٔ دشتستان، شناخت کافی از سنتها و آداب مردم محل و تطابق وقایع داستان او با رویدادهای تاریخی، کتاب دلیران تنگستان و دیگر اثرش به نام فارس و جنگ بین‌المللی را کاری موفق می‌شمارد.

کتاب پهلوان زند^{۲۰} اثر دکتر شیرازی‌پور که ملهم از حوادث تاریخی و سرنوشت تلخ جاننشینان کریم‌خان زند و روی کار آمدن آغامحمدخان قاجارست، کوشش دارد ظلم و ستمی را که بر سران و جاننشینان کریم‌خان و به ویژه لطفعلی‌خان زند رفته است، بیان کند. اگر چه نویسنده سعی در تطابق وقایع تاریخی با حوادث داستانش داشته است، اما جنبه‌های داستانی و قصه‌گویی، دیگر جنبه‌های این اثر را تحت‌الشعاع قرار داده است.

در میان نویسندگان داستانهای تاریخی، نام رحیم‌زادهٔ صفوی و کتابش داستان شهربانو^{۲۱} و حیدرعلی کمالی (اصفهانی) و کتاب وی مظالم ترکان خاتون^{۲۲} قابل ذکر است.

کمالی ابتدا کارگری ساده بود و در ایام بزرگسالی به یادگیری خواندن و نوشتن پرداخت. آشنایی وی با برخی روشنفکران و ادیبان او را به نویسندگی کشاند. وی دیوان شعری نیز در استانبول (۱۹۲۲ م.) به چاپ رساند، اگر چه ابیات محکمی نسروده است. کتاب مظلالم ترکان خاتون او ملهم از زندگانی ملکه مغول است که احساسات مؤلف در آن به خوبی نشان داده شده است. اثر دیگر او لازیکا هم از جنگهای ایران عصر ساسانی با رومیان در ایالت لازیکا (کولخیس) در سواحل دریای سیاه الهام گرفته است و زندگی نجیبی دربار و میهن پرستان را مجسم می کند.

رحیم زاده صفوی محقق زبانشناس و مورخ بود. وی آگاهی زیادی از تاریخ جهان داشت و ظاهراً می باید کتابهای تاریخی او بیش از آن باشد که منتشر شده است. داستان شهربانو وضع زنان ایران، چگونگی زوال دولت ساسانی و اوضاع ایران در مقطع حساسی را بررسی و بازگو می کند. فضای داستان در محیطی امیدبخش و با روندی خوش بینانه توأم است که در اغلب داستانهای تاریخی قبلی دیده نمی شود. نویسنده کوشش می کند تا با مطرح کردن ازدواج شهربانو با امام حسین (ع) - که هنوز مورد توجه و بررسی مورخان است - نوعی بقای فرهنگی و تداوم حیات معنوی برای ایرانیان را به اثبات برساند.

علاوه بر داستانهای تاریخی، در این دوره نویسندگان و نثرنویسان به رمانهای اجتماعی نیز برای بیداری و آگاهی جامعه رو آوردند. هدف آنان بازگو کردن گوشه هایی از زندگانی مردم عادی، معرفی مظلالم جامعه، فساد دستگاه حاکمه، مطرح کردن دردهای اجتماعی و سرانجام روشن شدن اذهان مردم بود. از میان نویسندگان معاصر کسانی نظیر مشفق کاظمی در کتاب تهران مخوف (۱۳۴۳ ق.)، عباس خلیلی در کتابهای روزگار سیاه (۱۳۰۳ ش.)، انتقام (۱۳۰۴ ش.)، انسان (۱۳۰۴ ش.) و اسرار شب (۱۳۰۵ ش.)، یحیی دولت آبادی مورخ و نویسنده در کتاب شهرناز (۱۳۳۵ ش.) سرانجام صنعتی زاده در کتاب مجمع دیوانگان در قالب قصه به مسائل اجتماعی و نابسامانیها پرداختند که بررسی آنها در چهارچوب پژوهش حاضر نمی گنجد.^{۲۳}

در کنار این رمانهای اجتماعی، داستانهای کوتاه یا ناول نیز وظیفه بیداری جامعه را بر عهده گرفت که بارزترین نمونه آن آثار محمدعلی جمالزاده است. جمالزاده که خود از خانواده ای روحانی بود، تعلیمات را در اصفهان و سپس در بیروت دنبال کرد. تحصیلات وی در مدرسه آنطورا (مدرسه مسیحیان لازاری بیروت) و دانشگاه دژون فرانسه در رشته حقوق و تجربه او در حرکتهای آزادیخواهی ایرانیان در برلین و سپس انتشار روزنامه و مقاله های متعدد به وی

این امکان را داد که با بینشی وسیع به بررسی مسائل جامعه در داستانهای خود پردازد و وی را پیشگام مکتب نوینی در ادبیات معاصر ایران کند. پس از وی نویسندگان دیگری به طرح مسائل اجتماعی در آثار خود پرداختند که در مقطع نیمه اول قرن بیستم، به ویژه باید از علوی و هدایت نام برد. با توجه به اینکه آثار آنان بیشتر در چهارچوب داستانها و رمانهای اجتماعی می گنجد و به همین سبب هم در این پژوهش به کتابهای آنان پرداخته نمی شود.^{۲۴}

* * *

در بررسی کلی داستانهای تاریخی باید توصیه کرد که اگر چه نهضت ترجمه و رواج برگردان داستانهای اروپایی در ایران تأثیر خود بر ادبیات معاصر ایران به ویژه نثر را داشته است، اما نویسندگان رمانهای تاریخی در نوع خود در مطرح کردن مسائل به شیوه جدید، جرأت زیادی نشان داده اند. از جانب دیگر با توجه به اینکه دوران این گونه نوشته ها سریعتر از آنچه که فکری می شد، به پایان رسید، می توان نتیجه گرفت که از لحاظ هنری و ساخت ادبی، از چهارچوب مستحکمی برخوردار نبوده اند. با وجود همه این مسائل داستانهای تاریخی ارزش و اعتبار شایان توجهی در روند تاریخ ادبیات و ادبیات تاریخی دارند زیرا افشار بیشتری از جامعه را با رویدادهای تاریخی و در خور فهم همگان آشنا کرده اند. ادبیات و رمانهای تاریخی برای محققان منبع بالارزشی در جهت درک مفاهیم اجتماعی، شرایط جامعه و آگاهی از اذهان عامه مردم به شمار می رود و از این نظر دارای ارزش تاریخی ویژه ای است. به جرأت می توان گفت که در روند ادبیات معاصر ایران، این سیر تاریخی یکی از مهمترین عوامل به شمار می رود و در واقع امری اجتناب ناپذیر بوده است. ارزش این نویسندگان نیز به عنوان پیشگامان این تحول ادبی در نثر، و نیز ادبیات تاریخی همواره والا خواهد بود.

● حواشی:

۱. نجف قلی بیگ دنبلی، بیگلریگی و حاکم تبریز بود. دو پسر وی یعنی عبدالرزاق و فضل علی بیگ نزد کریم خان در شیراز به رسم گرو زندگی می کردند. نجف قلی در سال ۱۱۹۹ هجری قمری در تبریز درگذشت.
۲. عبدالرزاق دنبلی، مؤثر السلطانیه، به کوشش غلامحسین صدری افشار (تهران، ۱۳۵۱).
۳. عبدالرزاق دنبلی، تجربه الاحرار و تسلیة الابرار، به تصحیح حسن قاضی طباطبائی (تبریز، مجله دانشکده ادبیات، ۱۳۴۹). لازم به تذکر است که کتاب تاریخ نو تألیف جهانگیر میرزا (پسر سوم عباس میرزا) دنباله کتاب دنبلی در بررسیهای تاریخی تا سال ۱۲۶۷ ق. است.
۴. کروینسکی، سفرنامه کروینسکی، با مقدمه و حواشی مریم میراحمدی (تهران،

۵. برای آگاهی پیرامون شیوه نگارش آثار وقایع‌نگار رجوع کنید به: محمدتقی بهار، سبک‌شناسی، ج ۳ (تهران، ۱۳۳۷).
۶. برخی از آثار فرهاد میرزا عبارت است از: هدیه‌السبیل (سفرنامه حج)، زنبیل، قمقام زخار و صمصام بتار در باب مقتل امام حسین (ع)، جام‌جم در جغرافیا و ترجمه خلاصه الحساب شیخ بهائی به نام کنز الحساب و غیره.
۷. خسروی فرزند محمدرحیم میرزا پسر محمدعلی میرزا دولتشاه فرزند ارشد فتحعلی شاه قاجار بود. وی در سال ۱۳۳۶ ق / ۱۹۱۹ م. درگذشت.
۸. خسروی آناری دیگر از جمله کتابی به نام دیبای خسروی در شرح زندگانی شعرا و نویسندگان معروف عرب با ذکر برخی اشعار تاریخی آنان تألیف کرده است. کتاب تشریح الملل در علم عروض وی نیز حایز اهمیت است. علاوه بر آن ترجمه‌های کتاب عذراء قریش تألیف جرجی زیدان و الهیة والاسلام تألیف شهرستانی از دیگر آثار خسروی است.
۹. چاپ هر سه جلد آن به کوشش معتضدالدوله کرمانشاهی و در سال ۱۳۲۸ ق. در چاپخانه شرافت احمدی بود.
۱۰. برای آگاهی پیرامون مسائل دستوری و الفاظ به کار رفته و جنبه‌های اغراق این داستان به بررسی ارزشمند یحیی آرین پور در از صبا تا نیما ج ۲، (تهران، ۱۳۵۱)، ص ۲۵۰ و بعد رجوع کنید.
۱۱. این اثر در سال ۱۳۳۷ ق. به همت امیرنظام در همدان و بعدها در سال ۱۳۴۲ در بمبئی به چاپ رسید.
۱۲. بدیع در سال ۱۲۵۱ ش. در کاظمین متولد شد و در ۱۳۱۶ ش. درگذشت.
۱۳. نصرت‌الوزراء بدیع بهیانی، داستان باستان یا سرگذشت کورش بزرگ، (تهران، ۱۲۹۹ ش.).
۱۴. شمس‌الدین و قمر بدیع در سال ۱۳۳۶ ق. ابتدا در بوشهر و بعدها در سال ۱۲۹۷ ش. در تهران منتشر شده است.
۱۵. صنعتی زاده کرمانی، انقام‌خواهان مزدک (دام گستران)، (بمبئی ۱۳۳۹ ق - تهران، ۱۳۴۴ ق.).
۱۶. برای آگاهی پیرامون قوت و ضعف مسائل تاریخی آن به مقاله مجتبی مینوی، مقدمه بر دام گستران (تهران، ۱۳۰۴ ش) رجوع کنید.
۱۷. علی اصغر شریف، خونبهای ایران، ۲ ج (تهران، ۱۳۰۵-۶).
۱۸. علی اصغر شریف، مکتب عشق، ۲ ج، (تهران، ۱۳۰۷-۹). برای آگاهی از مضامین آثار شریف همچنین رجوع کنید به: ادبیات نوین ایران مقاله خانم کویچی‌کوکوا، ترجمه آرژند (تهران

۱۹. حسین رکن‌زاده، دلیران تنگستان (تهران، ۱۳۱۳).
۲۰. پرتو شیرازیور، پهلوان زند (تهران، ۱۳۱۲).
۲۱. رحیم‌زاده صفوی، داستان شهربانو (تهران، ۱۳۱۰).
۲۲. حیدرعلی کمالی اصفهانی، مظالم ترکان خاتون (تهران، ۱۳۰۷ و ۱۳۴۸).
۲۳. برای اطلاع از رمانهای داستانی به کتاب ارزشمند ذیل رجوع کنید: یحیی آرین‌پور از صبا تا نیما، ج ۱، ص ۲۵۸ تا ۲۷۷.
۲۴. برای آگاهی از آثار جمال‌زاده به «فصل سوم - داستانهای کوتاه» کتاب از صبا تا نیما آرین‌پور (ج ۱، ص ۲۷۸ و بعد) رجوع کنید.

کتابشناسی

- آرین‌پور، یحیی: از صبا تا نیما، ج ۲، (تهران، ۱۳۵۱).
- بدیع بهبهانی (نصرت الوزراء): داستان باستان یا سرگذشت کورش بزرگ (تهران، ۱۲۹۹).
- بهار، محمدتقی: سبک‌شناسی، ج ۳ (تهران، ۱۳۳۷).
- دنبلی، عبدالرزاق (مفتون): مآثر السلطانیة، به کوشش غلامحسین صدری افشار (تهران، ۱۳۵۱).
- : تجربة الاحرار و نسلیة الابرار، به تصحیح حسن قاضی طباطبایی (تبریز، ۱۳۴۹).
- رحیم‌زاده صفوی: داستان شهربانو (تهران، ۱۳۱۰).
- رکن‌زاده آدمیت، حسین: دلیران تنگستان (تهران، ۱۳۱۳).
- خسروی، محمدباقر میرزا: شمس و طغرا (کرمانشاه، ۱۳۲۸ ق).
- شیرازیور پرتو: پهلوان زند (تهران، ۱۳۱۲).
- شریف، علی اصغر: خونیهای ایران، ج ۲ (تهران، ۱۳۰۵-۶).
- صنعتی‌زاده کرمانی: انتقام خواهان مزدک یا دام گستران، (بیشی ۱۳۳۹ و تهران، ۱۳۴۴ ق).
- کروسینسکی، نادر: سفرنامه کروسینسکی، به تصحیح مریم میراحمدی (تهران، ۱۳۶۳).
- کمالی اصفهانی، حیدرعلی: مظالم ترکان خاتون (تهران، ۱۳۰۷ و ۱۳۴۸).
- مینوی، مجتبی: مقدمه‌ای بر دام گمفران (تهران، ۱۳۰۴ ش).